

MARIA CZEREPANIAK-WALCZAK

Uniwersytet Szczeciński

**OCENIANIE FORMATYWNE
W KONTEKŚCIE KOMPETENCJI EMANCYPACYJNYCH**

WPROWADZENIE

Integralną częścią wdrażania reformy edukacyjnej jest ewaluacja działań w poszczególnych obszarach zmian. Jednym z nich jest ocenianie ucznia jako element procesów dydaktyczno-wychowawczych. Ten obszar działań znajduje się wśród tych, które są przedmiotem najsurowszej krytyki współczesnej szkoły. Wskazując na nieprzystawanie szkoły do życia, krytycy współczesnej edukacji wymieniają między innymi przewagę ewaluatywnych standardów przedmiotowych nad standardami podmiotowymi. Każdy z nich ma swoją specyfikę i odgrywa odrębną rolę w kształtowaniu osoby i w zmianie społecznej.

Trud włożony w ocenianie poszczególnych zjawisk i elementów procesów edukacyjnych o tyle ma sens, o ile procesy ewaluacji wspierają wypełnianie funkcji szkoły i edukacji. Jedną z nich jest funkcja emancypacyjna, która wyraża się w przygotowaniu człowieka do ustawicznej pracy nad sobą, prowadzącej do przekraczania narzuconych ograniczeń i uczestniczenia w zmienianiu rzeczywistości, w tym także w zmienianiu własnej sytuacji w określonym kontekście społecznym i historycznym. Efekty realizacji tej funkcji odnoszą się zarówno do osób uczestniczących w pracy placówki (a więc nauczycieli i ucz-

niów) jak i samej szkoły jako instytucji ulokowanej w określonym miejscu struktury społecznej. Poprzez zdarzenia i procesy dziejące się w szkole (albo innej placówce edukacyjnej) istnieje więc szansa emancypowania się, czyli świadomego uwalniania od ograniczeń; osiągania nowych praw i pól wolności oraz odpowiedzialnego korzystania z nich. Szansa ta dotyczy wszystkich indywidualnych i zbiorowych podmiotów edukacji. Wskaźnikiem efektów realizacji funkcji emancypacyjnej są ich kompetencje emancypacyjne.

Jednym z pól reformowania systemu, które mogą sprzyjać uwalnianiu się od opresji i podporządkowania tradycji, jest właśnie ocenianie. Formalne rozporządzenia w tym zakresie, a zwłaszcza wprowadzenie ewaluacji zewnętrznej i związana z tym konieczność przeobrażeń w szkolnym ocenianiu formatywnym, jest naturalną okazją do przekraczania dotychczasowych doświadczeń oraz zmiany postaw i przekonań. Jednocześnie organizacja procesów oceniania formatywnego może stać się naturalną okazją do kształtowania i rozwijania poszczególnych elementów struktury emancypacyjnych kompetencji uczestniczących w nich podmiotów. Tezę tę stawiam na podstawie właściwości oceniania formatywnego, zawierających się w okolicznościach jego stosowania oraz zadaniach jakie ma do spełnienia w całości procesu kształcenia i wychowania.

1. RODZAJE I FUNKCJE EWALUACJI PODMIOTÓW EDUKACJI

Projekt reformy, uwzględniający postulaty i odkrycia współczesnej nauki o warunkach uczenia się i rozwoju, zawiera w sobie koncepcję oceniania jako immanentnego czynnika procesów edukacyjnych. Próba przekroczenia przewagi przedmiotowych standardów waluacji, cechującej współczesną polską szkołę, kieruje uwagę organizatorów procesów kształcenia i wychowania na odkrywanie sposobów i warunków stosowania standardów podmiotowych. Pierwsze z nich – standardy przedmiotowe – wyrażają się w formalnych, narzuconych kryteriach ocen, które sprawiają, że człowiek postrzega siebie jako realizatora przypisanej mu roli, jako przedmiot, którym sterują inni. Cały jego wysiłek jest nakierowany na osiągnięcie celów ustalonych przez innych oraz wypełnianie narzuconych zobowiązań. Konsekwencją tego jest nastawienie na realizację cudzych wartości. Odnosi się to zarówno do nauczyciela jak i do ucznia.

Drugi typ standardów waluacji – standardy podmiotowe – wyrażają się w postrzeganiu i traktowaniu siebie jako źródło swego postępowania, a otoczenia jako szansy ujawniania swoich możliwości¹. Następstwem tego jest między innymi samodzielne, krytyczne ustalanie kryteriów oceniania siebie i innych oraz warunków i okoliczności posługiwania się tymi ocenami.

Kluczowym przedmiotem namysłu nad ocenianiem w szkole jest zdawanie sobie sprawy z faktu, że ocena o tyle ma sens, o ile jest wykorzystywana, spożytkowywana przez jej adresata. Próba wskazania adresatów informacji dotyczących oceny zachowań i osiągnięć w procesie kształcenia i wychowania prowadzi do zróżnicowania ich grona ze względu na rodzaj ewaluacji – formatywnej (w toku procesu) lub konkluzywnej, zwanej też sumatywną (po zakończeniu cyklu działań). Każda z tych ocen ma do spełnienia inne funkcje. Inaczej też jest organizowana.

Niezależnie wszak od rodzaju oceny, jej adresatem jest zawsze podmiot, który dysponuje mocą sprawczą ukierunkowaną na zmianę pod wpływem informacji zawartych w ocenie oraz ponoszący odpowiedzialność za reagowanie na nie. Takim podmiotem w odniesieniu do oceny sumatywnej jest nauczyciel, jako organizator warunków uczenia się, oraz jego zwierzchnicy, w tym organ założycielski. W odniesieniu do oceny formatywnej tym podmiotem jest nauczyciel, jako autor informacji, sprawca kryteriów i okoliczności jej komunikowania oraz organizator sytuacji oceniania i wykorzystywania uzyskanych efektów.

Drugim pomiotem ewaluacji formatywnej jest uczeń, jako osoba, która może posłużyć się informacjami w celu zmiany własnego położenia wyznaczonego oceną. By istotnie uczeń mógł doświadczać poczucia podmiotowości w procesie szkolnego oceniania, konieczne jest spełnienie następujących warunków:

- a) znajomość kryteriów oceniania; w tym celu ważne jest także uczestniczenie ucznia w ich ustalaniu poprzez negocjowanie standardów osiągnięć na poszczególne oceny;
- b) rozumienie ich sensu i znaczenia w procesie uczenia się;

¹ K. Obuchowski: *Człowiek intencjonalny*. PWN, Warszawa 1993, s. 9.

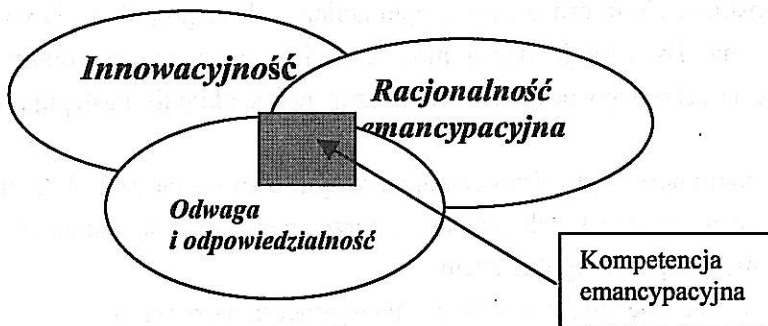
- c) szansa odpowiedzialnego posługiwania się zarówno kryteriami jak i efektami końcowymi oceniania.

Spełnienie tych warunków jest możliwe w interakcjach dwupodmiotowych, to znaczy w takich, w których każdy z uczestników może posłużyć się mocą sprawczą ukierunkowaną na wysoko wartościowane następstwa oraz ponosić konsekwencje własnych wyborów, decyzji i czynów.

2. ISTOTA EMANCYPACYJNEJ KOMPETENCJI PODMIOTU

Analiza wprowadzanych sposobów oceniania w szkole pozwala na spojrzenie na nie z punktu widzenia pedagogiki emancypacyjnej jako na szanse kształtowania i rozwoju emancypacyjnych kompetencji podmiotu. Ten rodzaj podmiotowych dyspozycji jest pojmowany jako **wyuczalna i dynamiczna sprawność**, wyrażająca się w **dostrzeganiu i rozumieniu ograniczeń i deprywacji, świadomym wyrażaniu niezgody na nie, obieraniu dróg do ich pokonania i osiągnięcia nowych praw i pól wolności oraz odpowiedzialnym korzystaniu z nich w celu doskonalenia siebie i otoczenia.**

Ten rodzaj podmiotowych kompetencji wyraża się w świadomej, racjonalnej, refleksyjnej gotowości do zmiany, krytycznej oceny aktualnego stanu oraz odważnym projektowaniu i odpowiedzialnym wprowadzaniu nowości. Struktura tej podmiotowej dyspozycji jest schematycznie przedstawiona na rysunku 1.

Rys. 1. Struktura kompetencji emancypacyjnych

Źródło: opracowanie własne.

Poszczególne zdarzenia i sytuacje w szkole, a zatem i te, które są związane z ocenianiem poszczególnych aspektów pracy edukacyjnej, mogą być źródłem kształtowania i rozwoju tych podmiotowych dyspozycji uczestniczących w nich osób. W procesie ich kształtowania kluczową rolę odgrywa doświadczanie konfliktu i racjonalne jego rozwiązywanie. Ocenianie osiągnięć poszczególnych podmiotów szkolnej edukacji jest bowiem bogate w sytuacje konfliktowe o wielu wymiarach. Doświadczają ich zarówno oceniaczy jak i oceniani. Dzieje się to na wszystkich etapach ewaluacji: od ustalenia przedmiotu i kryteriów oceny, poprzez czynności oceniania, po wykorzystanie rezultatów ewaluacji. Konflikty te rozgrywają się w płaszczyźnie intersubiektywnej i subiektywnej, przybierając postać konfliktów wewnętrznych. Ich rozstrzygnięcie z odwołaniem do odważnego artykułowania, racjonalnej argumentacji oraz odpowiedzialnego ponoszenia konsekwencji jest źródłem naturalnego, rzeczywistego świadomego wyrażania niezgody i obierania dróg zmiany. Jest więc okolicznością sprzyjającą kształtowaniu emancypacyjnych kompetencji uczestniczących w nich podmiotów.

Szczególne możliwości kształtowania tych kompetencji niesie ze sobą **ocenianie formatywne**. Ten rodzaj oceniania jest naturalnym elementem codziennych sytuacji edukacyjnych. To sprawia, że jego atrybutem jest dynamika zarówno w zakresie kryteriów wartościowania poszczególnych zdarzeń i faktów jak i subiektywnego wyrażania i przyjmowania sądów i opinii. Właśnie ten rodzaj oceniania generuje szanse samodzielnego, wolnego od opresji tworzenia sytuacji ewaluacyjnych oraz wykorzystywania ich efektów.

3. OCENIANIE JAKO CZYNNIK KSZTAŁTOWANIA EMANCYPACYJNYCH KOMPETENCJI PODMIOTÓW EDUKACJI

Ewaluacja w szkole jest źródłem podmiotowych kompetencji wszystkich uczestników procesów edukacyjnych. Kompetencje te są bowiem podmiotowymi dyspozycjami zarówno nauczyciela jak i ucznia. **Należy podkreślić, że warunkiem rozwijania tych dyspozycji ucznia są kompetencje nauczyciela.** Na emancypacyjne kompetencje nauczyciela należy więc patrzeć jako na pod-

stawę sukcesu wprowadzanej reformy systemu edukacji, osiągania wymienionych w jej założeniach zamierzeń.

Fakt, że ocenianie formatywne jest dokonywane w czasie trwania interakcji poznawczych, sprawia, iż jego rezultaty mogą być niezwłocznie wykorzystywane do zmiany poszczególnych elementów sytuacji edukacyjnych, to znaczy wspierania, wzmacniania tego, co jest wartościowane pozytywnie, oraz hamowania, utrudniania tego, co jest negatywne z punktu widzenia założonych celów. Wymaga to jednak otwartości i krytycznego osądu dziejących się spraw oraz odważnego podejmowania decyzji, których skutki nie zawsze są łatwe do przewidzenia.

Ocena formatywna niesie w sobie potencjał wykorzystania zjawiska „obywatelskiego nieposłuszeństwa”, to znaczy oporu i buntu wobec utrwalonych społecznie wzorów albo ustalonych prawem zasad, które ograniczają szanse podmiotowego rozwoju². Ma ona do odegrania ważną rolę w kontekście kształtowania emancypacyjnych kompetencji podmiotu, zarówno oceniającego jak i ocenianego. Kompetencje te są bowiem podmiotowymi dyspozycjami nauczyciela i ucznia. Należy podkreślić, że warunkiem rozwijania tych dyspozycji ucznia są kompetencje nauczyciela. Tylko nauczyciel zdolny do świadomego uwalniania się od ograniczeń i opresji oraz odpowiedzialnie korzystający z osiągniętych pól wolności jest w stanie stworzyć warunki umożliwiające uczniowi nabywanie takich doświadczeń.

Kompetencje emancypacyjne nauczyciela są podstawą sukcesu wdrażanej reformy systemu edukacji. Wprawdzie jej formalne założenia generują wiele okazji i zdarzeń krytycznych, które niejako wymuszają samodzielne osiąganie profesjonalnej dojrzałości nauczyciela, to jednak zakorzenienie w tradycji i utrwalona tendencja do dostosowania się do wymagań władzy oraz osobiste (zwłaszcza emocjonalne) korzyści płynące z relacji „pan-sługa” sprawiają, że wiele osób uczestniczących w reformowaniu systemu wykonuje wiele działań utrudniających rzeczywistą zmianę.

Próbując znaleźć warunki do kształtowania emancypacyjnych kompetencji w procesie szkolnego oceniania, spojrzę na nie oddzielnie z perspektywy każ-

² H. Arendt: *O przemocy. Nieposłuszeństwo obywatelskie*. Aletheia, Warszawa 1999, s. 139 i n.

dego z podmiotów. Rozpocznę od szans, jakie tkwią w tym procesie dla kształtowania emancypacyjnych kompetencji nauczyciela. Świadome uwalnianie się od stereotypów oraz bieżących opresji i nacisków może rozwijać się w następujących sytuacjach:

1. Związanych z ustalaniem **przedmiotu oceny**. W tej czynności nauczyciela istnieje szansa kształtowania racjonalności emancypacyjnej oraz odwagi do ponoszenia odpowiedzialności za jego wybór. Na podkreślenie zasługuje związek między przedmiotem oceny formatywnej i standardami osiągnięć jako przedmiotu oceniania konkluzywnego. W tym kontekście szczególnej wagi nabiera odporność na pokusę dobierania przedmiotu „pod standardy”, w rezultacie czego powstaje tak zwany efekt egzaminacyjny, polegający na ocenianiu **tylko tego**, co będzie przedmiotem ewaluacji sumatywnej. Wyraźnym przejawem uwalniania się od opresji i zależności jest świadome unikanie właśnie tego zjawiska.

2. Związanych z ustalaniem **kryteriów oceniania**. Ustalanie kryteriów oceniania stwarza okazję do samodzielnego, innowacyjnego i racjonalnego ustalania (albo wybierania z oferty) standardów sprawności uczniów. Wymaga to wszak odwagi i odpowiedzialności.

3. Przy określaniu **okoliczności oceniania**, to znaczy czasu sprawdzania osiągnięć oraz sytuacji, w jakich będzie ono prowadzone. Samodzielność i innowacyjność w tym zakresie jest także uwikłana w odwagę i odpowiedzialność. W procesie ustalania okoliczności oceniania kluczową rolę odgrywa racjonalność, która jest źródłem rzeczowych argumentów uwzględniających zmieniającą się rzeczywistość edukacyjną i społeczną.

4. Przy **wykorzystywaniu wyników oceniania**. Przekraczanie tradycji i zadomowienia obejmuje także podejmowanie przez nauczyciela decyzji, do czego są wykorzystywane oceny wyników pracy uczniów, oraz tego, w jakim celu, w jakich okolicznościach są ujawniane te oceny. W tym kontekście szczególną rolę odgrywa poszanowanie prawa do prywatności. Właśnie ocena szkolna jest tym, co jest własnością ucznia.

Przedstawione sytuacje i okoliczności mogą stać się źródłem doświadczania samodzielności przez nauczyciela w zakresie prowadzenia ewaluacji w codziennej pracy. Ta samodzielność, wyrażająca się w odporności na doraźne naciski i utrwalone stereotypy oraz w innowacyjności, racjonalności i odwadze

w organizowaniu oceniania i wykorzystywaniu jego rezultatów, stanowi podstawę do osiągnięcia założonych celów nowoczesnej edukacji, zdolnej do sprostanania wyzwaniom współczesności.

4. OCENIANIE JAKO ŹRÓDŁO EMANCYPACYJNYCH KOMPETENCJI UCZNIŃ

Kształtowanie podmiotowych kompetencji emancypacyjnych jest długotrwałym i wielowymiarowym procesem. W procesie szkolnej edukacji istnieje wiele szans, ale i wiele utrudnień w ich kształtowaniu i rozwoju. Jednymi z nich są sytuacje związane z uczestnictwem ucznia w procesie oceniania.

Proces wyrażania opinii na temat znaczących spraw, w tym oceny własnych osiągnięć, jest jednym z ważniejszych źródeł rozumienia własnej sytuacji. Analizując szanse drugiego z podmiotów interakcji edukacyjnej – ucznia – w zakresie kształtowania kompetencji emancypacyjnych, można wskazać następujące warunki tego procesu:

1. Jest on szansą negocjowania oraz samodzielnego podejmowania decyzji i wyborów w zakresie kryteriów i okoliczności oceniania; włączenie uczniów do decydowania o szczegółowych rozwiązaniach sytuacji ewaluacyjnych umożliwia im rozumienie sensu i celów oceniania, sprzyja kształtowaniu ich odpowiedzialności za dokonywane wybory, zwłaszcza w odniesieniu do okoliczności i czasu sprawdzania ich osiągnięć. Negocjowanie umożliwia kształtowanie racjonalności emancypacyjnej, to znaczy poszukiwanie takich rozwiązań i wyszukiwanie argumentów, które wykraczają poza dotychczasowe doświadczenie. Sprzyja także rozwijaniu odwagi w podejmowaniu decyzji, których następstwa mogą nieść ze sobą nieznane dotychczas konsekwencje. Ważne przy tym jest przestrzeganie zasady konsekwencji w dochowywaniu uzgodnionych warunków. Sprzyja to bowiem świadomemu dostosowaniu w następstwie samodzielnych wyborów.

2. Umożliwia eksperymentowanie i szukanie nowych dróg. Istotne jest przy tym poszanowanie prawa do błędu oraz zachowanie swoistego moratorium na konsekwencje decyzji uczniów dotyczących kryteriów i okoliczności oceniania. Przy tym warunku istotne jest pamiętanie o bezkompromisowości

i swoistej bezwzględności dzieci i młodzieży, mających swoje korzenie w pojmowaniu sprawiedliwości.

3. Dopuszcza zachowania ryzykowne, premiuje odwagę w wyrażaniu własnych opinii, zarówno na etapie ustalania (negocjowania) kryteriów oceny jak i w trakcie czynności wyrażania opinii i sądów o poddawanych ocenie faktach i zjawiskach. Ryzyko ucznia w procesie oceniania siebie i innych powinno być wyzwaniem, a nie koniecznością.

4. Niesie możliwości współdziałania (nie współzawodnictwa), pomagania innym (nie konkurencyjności) oraz przestrzegania i doświadczania sprawiedliwości (a nie swojej przewagi nad innymi).

5. Daje poczucie bezpieczeństwa, nie zagrożenia. Jest to bardzo ważne z punktu widzenia roli oceny jako czynnika wspierającego zmianę. Świadoma zmiana jest wszak następstwem rozumienia własnej sytuacji na tle innych oraz w kontekście osobistych doświadczeń. Wyrażanie i przyjmowanie opinii na temat osiągnięć i jakości wykonywanych zadań w trakcie realizacji jest ważnym czynnikiem wspierającym poczucie bezpieczeństwa. Jest bowiem szansa wprowadzenia korekt, przyśpieszenia tempa itp. Ocenianie formatywne ma w sobie ten potencjał dlatego, że jest prowadzone w takim momencie, kiedy możliwe jest dokonywanie zmiany.

Spełnienie tych warunków nie jest proste i łatwe ani dla ucznia, ani dla nauczyciela. Już samo tworzenie sytuacji sprzyjających ich wystąpieniu jest treningiem emancypacyjnym dla nauczyciela i okazją do podejmowania aktywności emancypacyjnej dla ucznia.

PODSUMOWANIE

Omawiany rodzaj oceniania, który służy usprawnianiu i rozwijaniu aktualnie trwających działań, pomaga w realizacji założonych celów przez to, że umożliwia interwencję w przebieg procesu i układ elementów sytuacji, a jednocześnie sprzyja bieżącemu informowaniu o jakości działań. Jednocześnie bezpośredniość kontaktów osób uczestniczących w tym procesie oraz bliskość czasowa między działaniem ucznia i oceną sprawiają, że istnieją naturalne warunki rozumienia zdarzeń i ich konsekwencji, a przede wszystkim korzystne dla

wszystkich podmiotów okoliczności do poznawania i rozumienia własnej sytuacji społecznej i historycznej. Właśnie to rozumienie jest podstawą świadomego, odważnego i krytycznego uczestniczenia w dostosowaniu i w zmianie, przekraczania ograniczeń i uwalniania się od stereotypów.

W bezpośrednich interakcjach w procesie oceniania formatywnego istnieją naturalne warunki doświadczania własnej tożsamości oraz korzystania z praw zarówno przez nauczyciela jak i przez ucznia. W odniesieniu do ucznia na podkreślenie zasługuje szansa respektowania prawa do informacji w dotyczących go sprawach oraz prawa do swobodnej wypowiedzi na temat kryteriów i okoliczności oceniania jego i innych. Wiąże się to także z kształtowaniem doświadczeń związanych z negocjowaniem jako kluczową umiejętnością uczestnika życia społecznego w społeczeństwie informacyjnym. Korzystanie z tych praw przez uczniów jest jednocześnie czynnikiem i środkiem kształtowania i rozwoju emancypacyjnych kompetencji podmiotów szkolnej edukacji.